

Applicability of universal moral theories in different cultural settings and the example of Turkey

Evrensel ahlak teorilerinin farklı kültür çevrelerinde uygulanabilirliği ve Türkiye örneği

M. Alpertunga KARA

ABSTRACT

The thought that considers philosophy and culture as two alternative poles assumes a universal morality which is independent from cultural differences. This paper investigates applicability of moral theories disregarding cultural issues and 'universal' principles. Social sciences may help investigating the compatibility between theoretical approaches and cultural facts. The concept of autonomy may be a contentious issue between cultures and this may affect applicability of an approach. An investigation of the perspective of Turkey may provide information as an example of cultural setting. Applicability of a theoretical framework depends on an interpretation which takes into consideration the cultural conditions. One universal standard will be far from being applicable.

Keywords: Cross-cultural ethics, moral theories, moral principles, social sciences, Turkey

ÖZ

Kültür ve felsefeyi iki alternatif kutup olarak değerlendiren görüş, kültürel farklılıklardan bağımsız evrensel bir ahlakın varlığını kabul eder. Bu çalışma kültürel konuları göz ardı eden ahlak teorilerinin ve "evrensel" prensiplerin uygulanabilirliğini sorgulamaktadır. Sosyal bilimler, teorik yaklaşımlarla kültürel gerçekler arasındaki uyumluluğu soruşturmaya yardım edebilir. Özerklik kavramı kültürler arasında ihtilaflı bir konudur ve bu konu ortak bir etik yaklaşımın uygulanabilirliğini etkileyebilir. Türkiye perspektifinin incelenmesi, bir kültürel ortam örneği olarak bilgi verebilir. Teorik bir çerçevenin uygulanabilirliği kültürel şartları göz önüne alan bir yoruma bağlıdır. Tek bir "evrensel" standart uygulanabilirlikten uzak olacaktır.

Anahtar kelimeler: Kültürlerarası etik, ahlak teorileri, ahlak prensipleri, sosyal bilimler, Türkiye

GİRİŞ

Biyoetik konularına yönelik alışılmış felsefî yaklaşım idealize ve rasyonel bir düşünce tarzına dayanmaktadır. Bu tarz bir anlayış, sosyal gerçekliğin teorik kategorilere uygun çizgilerle bölümlendiğini ve bu çizgilerin bütün şartlar için aynı olduğunu kabul ederken, sosyal ve kültürel faktörleri göz ardı eder, çizgilere uymayan konuları değerlendirmeye almaz¹. Diğer taraftan, farklı bir bakış açısıyla, ahlak teorileri meseleleri algılamak ve değerlendirmek için alternatif çerçeveler olarak değerlendirilebilir. Bu görüşe göre teoriler nihai gerçeklerden çok, kesişen kısmî perspektifler sağlar. Kültürler de aynı şekilde kısmî perspektifler sağlayan alternatif çerçeveler olarak düşünülebilir².

Tabiatı objektif ve kültürü sübjektif gören ayrım Batı düşüncesinin kökleşmiş bir tavrıdır. Bu anlayışa göre söz konusu iki kutuptan objektif olduğu varsayılanı, tabiatın doğrulanabilir gerçekliği ifade ettiği iddiasıyla vurgulanır ve daha çok önemsenir. Kültür ise insanların sübjektif düşüncelerinin bir yansıması olarak daha az önemsenen bir kategoridir³. Çoğu bilim insanının düşüncesine göre bilim, ideolojiden, tutkular ve duygulardan kaçarak objektif bilgi üretir ve toplumdan bağımsız olmalıdır. Bu görüşe göre bilimin yapısında toplumsallığa yer yoktur; toplumla bağlantılı olmamak bilim için daha iyidir⁴.

Diğer taraftan farklı bir bakış açısına göre, objektif-sübjektif ayrımı hayali bir ayrımdır. Farklılık gerçeklik

Received: 17.11.2016

Accepted: 09.12.2016

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Yazışma adresi: M. Alpertunga Kara, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ünalın, Ünalın Sok., D-100 Karayolu Yanyol, 34700-Üsküdar-İstanbul, Türkiye

e-mail: malpertunga@gmail.com

ile kurgulanmış bilgi arasında değildir, sadece birbirinden farklı kurgular söz konusudur. Gerçek denen şey, yeteri kadar iyi kurgulanmış bir bilgiden ibarettir³. Dünyayı tasvir ederken kaçınılmaz şekilde onu kurgularız. “Gerçek dünya” hakkında bir şeyler söylediğimiz zaman, kendimiz hakkında bir şeyler ifşa etmiş oluruz¹. Aynı zamanda bilgi toplumsal arzuları da yansıtır. Dolayısıyla kültürden bağımsız ve “tamamen objektif” bir bakış açısı bulmak mümkün değildir⁵. Diğer bir ifade ile hiçbir kültürün önyargısız, kapsamlı ve objektif bir gerçeklik görüşü, mutlak anlamda objektif bir bakış açısı yoktur. Hiçbir kültürel kanaat peşin hüküm ve eğilimlerden tamamen bağımsız değildir. İnsanoğlunun ilgi alanında kalan pek çok konuda kesinliğe ulaşılabileceği beklentisi, Batı düşüncesinin epistemolojik anlamda kendisine aşırı güvenini gösterir ve bu tarz bir anlayış baskın paradigmanın dışında kalan herhangi türde bir bilgiyi göz ardı etmekle sonuçlanabilir².

Ahlakın evrensel bir tabiatı bulunduğu iddiasına istinaden ahlak hükümlerinin evrenselleştirilebilmesi beklenir. Fakat ahlak konusundaki fikir ayrılıkları insanoğlunun epistemolojik sınırlarıyla alakalıdır. “Başkalarının sana nasıl davranmasını istiyorsan, onlara öyle davran” veya “zarar verme” gibi yaygın ahlaki inançları ifade eden “ihtilafsız” bir etik prensibiyle işe başlayan genel ahlak teorileri kurgulanması mümkündür. “Yararlılık”, “zarar vermemek”, “özerkliğe saygı” ve “adalet” gibi prensipler, söz konusu “tek prensipten” türetilir. Bu adım önyargısız bir akıl yürütmenin başlangıcı olabilir ve bu yolla ahlaki fikir ayrılıkları azaltılabilir. Bu yaklaşım önemli ahlaki kavramlar üzerinde evrensel bir mutabakat bulunduğunu kabul eder. Bu kabul bir teorik varsayım olmaktan ziyade, ahlaki inançların bir noktada bulunduğu bir ifadesi şeklinde düşünülebilir^{2,6}. Fakat “ihtilafsız” deyince, “ihtilafli konulardan yeteri kadar soyutlanmış” şeklinde anlamak da mümkündür. Yani bir prensip “yeteri kadar evrensel” olabilmek için “mümkün olduğu kadar soyut” ve “içeriği boşaltılmış” olmalıdır. Dolayısıyla somut konuları göz önüne alan, daha ileri bir “yorumlama” süreci olmadıkça, “uygulanabilir” olmayacaktır. Yorumlama süreci ise kaçınılmaz olarak, “fikir ayrılıklarının” gündeme gelmesine sebep

olacaktır. Özellikle sözü geçen prensiplerden “özerkliğe saygı” anlayışının kültürler arasında “ihtilafsız” bir konu olduğunu söylemek zordur.

Etik disiplininin bilimsel bir alan olarak kabul edilmesi, bir tür yanılsamaya yol açabilir. Bilimsel disiplinler gözleme dayalı şekilde olgular üzerinde çalışır ve temel mantık mekanizması olarak indüksiyon metodunu kullanır. Bu yolla elde edilen bilginin “tartışılmazlığı” konusundaki tartışmaları bir tarafa bıraksak bile, etik alanının “bu anlamda” bir “bilim” olmadığı açıktır; etik, değerler üzerinde çalışır ve dedüksiyona dayanır. “Kütle çekimi yasası” ile aynı türde bir “evrensel” bilginin etik disiplininin metodlarıyla nasıl elde edilebileceği sorusu üzerinde düşünülmesi gerekir. İki aksiyomu ispatsız olarak doğru kabul edip, bunlardan formel mantık ilkelerine uygun bir kıyasla sonuç çıkarmak bize evrensel bir bilgi verebilir mi? Çıkaracağınız sonuç ancak, baştaki aksiyomlarınızı kabul eden kişiler için bağlayıcı olacaktır. Ayrıca, değerlerin inanca bağlı olduğu kabul edilirse, buradan nasıl bir evrensellik çıkabileceğini de izah etmek gerekir. Böyle bir izah ortada olmadığı sürece, elimizde sadece, “ahlak iyi davranmaktır”, “ahlak kötü davranmamaktır”, “ahlak eşit durumdaki herkese eşit davranmaktır” gibi uygulamaya yönelik bir ipucu vermeyen, ahlak hükümlerinden çok totolojiye benzeyen cümlelerden başka bir şey kalmıyor demektir. Yararlılık ve zararlı olmamak, iyinin-kötünün ölçüsünü belirleyen bir değer olmadan, “iyi iyidir” ve “kötü kötüdür” demekten öteye gitmemektedir. Keza insanlar arasında kesin bir eşitlik söz konusu olmadığına göre, adalet ilkesinin uygulanabilir hale gelmesi için, hangi ayrımların adil sayılması gerektiğine dair bir ölçüye ihtiyaç bulunmaktadır. Kullandığınız ölçü bir değer olduğu sürece de, bunun bütün insanlar için mantıkî zorunluluk taşıdığını söylemek mümkün olmayacaktır. “Sübjektif” değerlerden yola çıkarak, evrensel geçerlilik taşıyan, mutlak anlamda “objektif” sonuçlara ulaşma gayreti, beyhude bir çaba gibi durmaktadır. Başka bir deyişle soyut teoriler, uygulama alanının somutluğu ile bir arada değerlendirilince, çeşitlilik, çelişki ve çatışma kaçınılmaz olarak karşımıza çıkacaktır.

Durum gerçekten bu kadar ümitsiz mi? Farklı kül-

türlere baktığımızda paylaştıkları değerler olduğunu görmüyor muyuz? Bu bizi bir tür evrensellığe götürmez mi? Evet, girdi olarak kullanılan değerleri işlediğimiz mantık mekanizmaları evrensel bile olsa, çıkacak sonuçların aynı olması, ancak girdilerin de aynı olması halinde mümkündür. Farklı değerlerden hareket ederek ortak sonuçlara ulaşmak oldukça zordur. “Değerler nasıl evrensel olabilir?” sorusu da yerinde durmaktadır. Ortak kökleri olan kültürlerin, paylaştıkları değerler olabilir veya kültür alışverişi yoluyla değerler toplumlar arasında yayılmış olabilir, ama kökeni itibarıyla ortak bile olsa, değerler kültürel yoruma tabi tutulabilmekte ve uygulama safhasında tamamen farklı yönler kayabilmektedir. En yaygın ahlak normu olarak kabul edilebilecek olan insan öldürmeme kuralı bile bütün kültürleri içine alan bir evrensellik göstermemektedir. İnsan kurban eden kültürler, yamyamlığın kabul gördüğü kültürler bir yana, birçok kültür “hangi öldürmenin doğru, hangi öldürmenin yanlış olduğu” konusundaki yorumlarıyla birbirlerinden ayrılırlar. Bu konu, mesela, kürtaj konusundaki uzayıp giden tartışmalar boyunca atlanan bir noktadır. Bu tarz tartışmalardan herkesin mantıken kabul etmek zorunda kalacağı ortak bir sonuç çıkması mümkün görünmemektedir.

Seçilen prensiplerin “evrensel” olup olmadığı dışında, önemli bir mesele de bütün kültürlerin temel ahlak prensiplerinin teoriye dâhil edilip edilmediğidir. Dışarıda kalan bir prensip bütün kültürler için geçerli olmasa da belirli bir kültür için bağlayıcı, temel bir prensip olabilir. Bu durumda teorinin bütün insanlık için bağlayıcılık taşıdığını söylemek zorlaşacaktır. Sözgelimi birçok kültürde feragat kavramı, ahlakî hayatın temel bileşenlerindendir. Bu kavrama yer vermeyen bir teorinin bütün kültürler için kapsayıcı bir çerçeve teşkil ettiğini söylemek mümkün değildir. Diğer taraftan bütün kültürlerin anahtar kavramlarını tespit edip eklektik de olsa kapsayıcı bir çerçeve meydana getirmiş olsak, problemi çözmüş olur muyuz? Bu durumda mesela feragat beklentisini birey haklarına karşı olumsuz bir tutum olarak değerlendiren bir teoriyi nereye koymamız gerekir? Çelişen iki görüş nasıl bağdaştırılabilir?

“Dört prensip” teorisi ve özerklik kavramı

“Dört prensip” (yararlılık, zarar vermemek, özerklik ve adalet), Kantçı, yararçı, politik liberal teori veya erdem etiği gibi temelden farklı, çeşitli etik teoriler arasında bir ortak zemin olarak görülmektedir⁶. Ancak bu düşünce, söz konusu prensiplerin, bütün dünyadaki çok çeşitli kültürler için bir ortak zemin teşkil ettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Bahsedilen teoriler, Batı düşüncesine ait kültürel zemini yansıtan kurgulardır. Aynı şekilde “evrensel bir objektiflik” de, bir kültürel kurgu olarak düşünülmelidir. Karşımızdaki olgu, dünyadaki kültürlerden birinin kendisine ve kendi ürünlerine, bütün yeryüzü kültürleri için geçerli bir evrensellik atfetmesidir. Bu durum bir tartışmada taraflardan birinin kendisine tarafsızlık ve hakemlik rolü biçmesine benzemektedir. Kültürlerden birinin mevkiini abartarak, kendisine kültürler ötesi bir paye verirken, dolayısıyla diğer kültürleri de küçümsemiş olması gibi bir yorum da yapılabilir. Kendisi de diğer değerler sistemleri kadar sübjektif olan bir sistemin, evrensel bir tarafsızlık, mutlak bir objektiflik, kültürler arasında nötr bir mevki sahibi olmak gibi iddialarda bulunması geçerlilik taşımamaktadır. Başta özerkliğe saygı olmak üzere, bahsi geçen dört kavrama, her kültürde farklı bir anlam yüklenebilir, bunlar her kültürde farklı değerleri ifade edebilir, farklı şekilde yorumlanabilir; dolayısıyla her kültürde uygulamaları veya uygulanabilirlikleri farklı olabilir. Pratikte birbirleriyle çelişebilecek yorum ve uygulamalara konu olabilecek kavramların “evrensel” birer etik prensibi olduklarını söylemek zordur. Gerçekten evrensel olabilecek kadar soyut bir planda ele alındıklarında ise, etikten çok semantik alanına girdikleri söylenebilir. Dört prensip yaklaşımı ele alındığında, özerkliğe saygı ilkesinin anahtar durumunda olduğu, diğer üç prensibin, bu ilke ışığında yorumlandığını görmekteyiz. Dolayısıyla teori “dört prensip” etiği değil, “özerklik etiği” şeklinde de isimlendirilebilir. Dört ilke arasında en çok tartışılanın özerkliğe saygı ilkesi olması tesadüf değildir. Teorinin çeşitli kültürler için geçerliliği üzerinde düşünürken de, hareket noktası bu ilke olmalıdır.

Özerklik kavramı, bireyciliği, kişisel mutluluğu ve kendini gerçekleştirmeyi vurgulayan Batı kültürünün bir

ortaya tezahürüdür⁷. “Kendilik” (self) algıları ise kültürden kültüre değişebilmektedir. Batılı olmayan pek çok kültür için, kişiler arası bağlılık ve ilişkilerin sosyal ve ahlakî mânâsı hayatî bir role sahiptir. Kùltürlerarası bağlamda, özerklik kavramını anlamak için, kültürel perspektiflerden bağımsız, evrensel bir özerklik kavramı üzerinde durmak yerine, her bir kişinin kendisini, diğer kişilerle ilişkisi bakımından nasıl gördüğü, kişiler arası ilişkiler ağı üzerinde birey olarak kendisini nasıl algıladığı göz önüne alınmalıdır⁸. Özerkliğin tarifi ve uygulaması bir yerden diğerine değişebilmektedir. Eğer özerkliğe saygı evrensel bir prensip olarak kabul edilecekse, muhtelif versiyonlarının bulunduğu söylenbilir. Belirli bir kültüre ait tek bir standart pratiğin, bütün kültürler tarafından izlenmesi şart değildir⁹.

Sosyal bilimler ve ahlak teorileri

Sosyal bilimlerin bakış açısından, “deskriptif” ve “normatif” arasında katı bir ayırım savunulamaz ve böyle bir ayırım ahlakî karar verme süreçlerini tam ve kesin bir şekilde temsil edemez. Böyle bir ayırım ahlak tecrübesinin kendine has bir karakteri olmaktan çok yapay bir ayırımdır. Neyin bir biyoetik sorunu sayılacağı kısmen sosyal bir kurgudur¹. Evrensel bir ahlakî işaret eden çok az ampirik delil bulunmaktadır. Sosyal bilim çalışmaları kültürler arasında ahlak anlayışları bakımından ciddi bir değişkenlik bulunduğuna işaret etmektedir. Farklı kültürler, benzer temel değerleri benimsemiş olsa bile, bunları farklı açılardan ele alabilmekte ve farklı mertebelere yerleştirmekte, farklı şekillerde sıralamaktadır¹⁰. Sadece hangi prensiplerin kabul edildiği değil, bunların nasıl yorumlandığı ve nasıl uygulandığı da önem arz etmektedir¹¹.

Ahlak teorileri soyut genellemeler olarak düşünülebilir. Spesifik sonuçlara ulaşabilmek için yorumlanmaya ihtiyaç duyarlar¹². Bir teorinin uygulaması, bu teorinin dışında kalan fikir ve kavramlara dayanır, dolayısıyla teorinin değerlendirebildiği alanın ötesine taşar¹. Bir teori, kültürel sınırları aşabilen genel ahlakla alakalı bazı konuları anlamak için kullanışlı olabilir, ancak bir teorinin genel prensiplerinin farklı özel durumlardaki uygulaması “evrensel ahlakın idealize bir ifadesi” olmayabilir¹⁰. Bir teorinin pratik problemlerle, ikilem-

lerle, politikalarla, ihtilaflı durumlar ve çatışmalarla ilgili hallerde nasıl uygulanacağı genellikle belirsizdir. Konuları aşırı bir şekilde “rafine etmek” teorisinin hayata geçirilebilirliğini de azaltabilmektedir¹³.

Prensiplerin evrensel geçerliliği gözden geçirilmeye açıktır ve teorileri ampirik delillerin ışığında test etmek ve değiştirmek mümkündür. Bu bağlamda, sosyal bilimler ahlak teorilerinin uygulanabilirliklerini sınamaya yardımcı olabilir^{1,6}. Toplumdan elde edilecek veriler herhangi bir değer, prensibin, kuralın veya teorisin doğruluğunu veya yanlışlığını “ispatlayacak” bir kaynak sağlamaz, ancak belirli bir teorik yaklaşımın, belirli bir toplumsal bağlam için uygun olup olmadığını değerlendirmeye yarayacak ipuçları verebilir. Mesela, belirli bir teorisin temel değerleri söz konusu toplumda yaygın şekilde benimsenmiyor olabilir veya toplumsal organizasyon, kurumlar, gelenekler teorisin varsayımlarından farklı olabilir.

Uygulanabilirlik meseleleri

Batılı biyoetik yaklaşım, bütün dünyada hem pratikte hem de araştırma alanında klinik tıpla birlikte benimsenmiş gibi görünmektedir. Biyomedikal teknikler dünyanın her tarafında kabul edilebilir olmaya daha yakındır, ancak biyoetik kavramlar ve bunlara ilişkin uygulamalar daha ihtilaflıdır. Zira hastalık, sağlık, tedavi pratikleri gibi konuların ahlakî anlamları kültürel bir zemine oturur ve zaman zaman biyoetik pratiklerinin yerel geleneklerle çatıştığı görülür¹⁰. Etik prensiplerinin evrensel olduğunu kabul eden felsefî tavır olumlu bir tarafı bulunmaktadır: bu bakış açısıyla standart rehberlerin uygulanıp uygulanmadığını takip etmek kolaydır. Sanayileşmiş ülkelerin yaygın şekilde kabul ettikleri çerçeve emin bir yol olarak görülebilir, fakat bu bakışın olumsuz bir tarafı da vardır: esneklik, bağlama uyum, kültürel yönelim noktalarında yetersiz kalabilen bir uygulama söz konusu olabilir¹⁴. Etik prensiplerinin kültüre bağımlı olduğunu kabul eden yaklaşım ise farklı kültürler için alternatif seçimler olmasını benimser. Bu görüşe göre ahlak prensiplerinin bağlayıcılığı kişilerin onları kabul etmesiyle ilgilidir ve farklı kültürlerin farklı ahlak prensipleri kültürel normlardan dolayı bağlayıcıdır. Prensipler mutlak ol-

maktan çok bağlama bağlıdır ve duruma uygun olmaya ahlak prensiplerinin gücü sınırlıdır. Bu bakış açısı özel durumlarla ilgili ihtiyaçları karşılamak bakımından yeterli olabilir, ancak diğer taraftan da “izafi” tabiatı nedeniyle “aşırı” fiillere tolerans gösterilmesine sebep olabilir¹⁴. Elbette neyin aşırı olarak görülmesi gerektiği de kültüre bağımlı bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Klinik araştırma alanında sanayileşmiş ve ileri derecede bireyselleşmiş ülkelerin etik standartlarının kullanılması ve katılımcıların kökenlerinin dikkate alınmaması değer çatışmalarına yol açabilmektedir. Dolayısıyla, bir ülkede kolayca uygulanabilen bir rehberin, bir başka ülkede uygulanmaya çalışılması sırasında sıkıntılarla karşılaşılabilir¹⁴. Mevcut durumda, klinik araştırmaların sürdürülebilmesi için uluslararası etik rehberlere uyum sağlanması gerekliliği, ortada bir mutabakat olduğu yanılgısına yol açabilmektedir. Bu süreçte, gelişmekte olan ülkelerin profesyonelleri Batı biyoetiği tarafından etkilenebilmekte, bazı profesyoneller Batı biyoetiğini entelektüel gelişmenin ve modernitenin bir ifadesi olarak da değerlendirebilmektedir. Bunun yanında, bazı araştırmacılar, uluslararası etik rehberlere uymak ve rıza göstermekle ilgili talepleri, etik düşüncenin bir ifadesi olmaktan ziyade, fonları kontrol eden araştırma sponsorlarının talepleri, diğer bir ifade ile bir tür zorunluluk şeklinde görebilmektedir.

Farklı sosyal şartlarda, kültürel normlar ve yapısal yeterlilikler de farklı olabilir. Bu nedenle, sosyal, politik ve ekonomik bağlam konusunda dikkatli olmak; Batılı ülkelerden köken alan çözümleri geliştirmekte olan ülkelerde uygulamanın yeterli olacağı kabulüne dayanan hatalardan kaçınmak konusunda yardımcı olabilir. Etik kurul sistemini ihraç etmek, standart düzenlemelerle uyum sağlanmasına imkân verebilir, fakat yerel kültürel bağlama dikkat edilmediği sürece, araştırma deneklerini korumak bakımından yeterli olamayacaktır¹⁰.

Daha önce belirtildiği gibi, biyoetikte özerkliğin önemli olması Batı bireyciliğinin bir tezahürüdür. Daha “toplumcu” (communalist) bir kültürel pers-

pektifin egemen olduğu topluluklarda, özeklik prensibinin uygulanabilirliği daha sınırlı olabilir¹⁵. Kişi olma hali, kişilik (personhood), özellikle kişiye odaklanmak yerine, toplumsal doku içinde bireyin yerine ve sosyokültürel ilişkilere dair yeterli bir farkındalık geliştirmekle, daha iyi anlaşılabilir⁵. Kararların aile veya topluluk örgüsü içinde verilmesi, seçim yapma özgürlüğüne sahip olmakla çelişmeyebilir¹⁰. Hasta ile sağlık hizmeti sunanların iletişim süreçlerine hastanın ailesini ve çevresini de dâhil etmek, görüşmeleri daha etkin hale getirebilir. Çoğu toplumda aile bütünlüğü önemlidir. Sınırlı aile kaynaklarının dağılımıyla ilgili kararların sonuçları bakımından, aile üyelerinin sorumlulukları bulunmaktadır. Buna bağlı olarak ailelerin kendilerini yönetme ve iç işlerini düzenlemekle ilgili hakları da göz ardı edilmemelidir¹⁶. Diğer taraftan hastanın istekleriyle, aile üyelerinin düşünceleri çelişebilir ve bu durum, ailenin karar verme süreçlerine katılması halinde bir sorun meydana getirebilir. Böylesi bir durumda, hekimin vicdanı, ailenin ahlakî olmayan kararlarına karşı hastanın menfaatini korumak üzere bir savunma mekanizması şeklinde hizmet vermelidir. Bir taraftan geleneksel aile değerleri korunurken, diğer taraftan ferdî isteklerle aile otoritesini dengelemenin uygun bir yolunun araştırılması gerekmektedir¹².

Türkiye Perspektifi

Kırsal-geleneksel toplumların klasik geniş aile modeli maddî ve duygusal bağlılıkla karakterizedir. Sanayileşmiş toplumların şehirli, orta sınıf kültürünün çekirdek aile modeli ise bağımsızlıkla karakterizedir. Bu ikisinin arasında bir model olarak “duygusal bağlılık” gösteren aile modeli ise kısmen gelişmiş bölgelerde görülebilir ve duygusal bağlılıkla birlikte maddî açıdan bağımsızlık şeklinde karakterize edilebilir¹⁷.

Türkiye’de çeşitli segmentler arasında belirgin değer farklılıklarıyla birlikte heterojen bir kültür bulunmaktadır. Türk kültürü ile ilgili çalışmalarda, genel bir toplulukçu (collectivistic) çerçeve ile birlikte güçlü bireyci (individualistic) unsurlar tespit edilmiştir. Aile üyelerinin maddî bağımsızlıkları artmakla birlikte, duygusal bağlılık hâlâ önemlidir. Çalışmalar “toplulukçu

grup sadakatiyle birlikte, bireyci ‘kendilik şuuru’ (self-realization)” gibi bir tarzda, bireyci ve toplulukçu değerlerin entegrasyonuna işaret etmektedir¹⁸⁻²⁰.

Yaşlılara saygı duymak ve bakım hizmeti vermek önemli bir geleneksel toplumsal normdur. Aileler kişilerin sağlık problemleriyle ilgilenmektedir²¹. Özellikle kırsal kesimlerde üç veya daha fazla neslin bir arada yaşadığı geniş aile modeli mevcudiyetini korumaktadır. Genellikle genç nesil bütün ailenin geçimini sağlamak üzere, mülkiyeti daha ziyade yaşlı nesle ait olan arazileri ekip dikmektedir. Bu da ailenin geçim konusunda birbirine bağlı olduğu mânâsına gelir. Eğer sağlık güvencesi olmayan yaşlı bir köylü hasta, kendisine pahalı bir tedavinin uygulanmasına karar verirse bu ekonomik açıdan bütün aileyi etkilemektedir. Zaman zaman hastadan ziyade, diğer aile üyeleri pratik açıdan karar verici durumunda karşımıza çıkmaktadır. Yaşlı ve okuryazarlığı olmayan hastalar çocuklarına bağımlı durumdadır. Bazen hasta hiçbir şekilde sağlık kurumlarına getirilmemektedir. Çoğu durumda hastanın uzun dönem bakımı aileye ait bir sorumluluktur ve pratikte kararı da aile vermektedir. Hastanın aile bağlarının dışında ek olarak, aşiret kültürü veya başka şartlar nedeniyle sosyal bağlılıklarının olması halinde, önemli kararlar için aile dışından kişilerin onayı da gerekebilmektedir.

Toplumsal alandaki değişmelere ve şehirleşmenin artmasına rağmen, geleneksel ve İslamî bir kültür hâlâ bir eğilim olarak kendini göstermektedir²². İslam’ı esas alan bir etik perspektifine göre, karar verme konusunda bir esas olarak bilgilendirme şart olmak üzere, özerkliğe saygı gösterilmektedir²³. Diğer taraftan İslamî bir etik anlayışına göre ferдин faydasının aile ve toplumunkıyla bağlı olduğu söylenebilir. Önemli kararlar hastayla birlikte diğer kişilerin de katılımıyla verilmekte, zaman zaman konuyla ilgili kurallar hususunda dinî liderlere başvurulmaktadır²⁴.

İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde, Müslümanların ve gayrimüslimlerin bir arada yaşamasına bağlı bir tarihi tecrübe ve çoğulcu bir kültür söz konusudur ve İslam hukuku düzenlemeleri de bu şartlarda ortaya çıkmıştır. Bu yapıda farklı ahlak sistemleri kendi etki

alanları içinde özerktir. Aynı zamanda ortak temel dinî kaynakların farklı yorumlara konu olabilmesi ve bu yorumların meşru sayılması da söz konusudur²⁴.

Sosyal bilimler çalışmalarının ışığında, Türk toplumunda farklı kesimlerin özerklik konusunda farklı tercihleri olduğu söylenebilir. Özerklik kavramının esnek bir yorumu, karmaşık bir kültürel yapı ve farklı “kendilik algısı” (self-perception) türleri ile daha uyumlu olabilir. Her bir vak’anın kendi özel durumunda değerlendirilmesi ve gerekliyse ailenin karar verme sürecine dâhil edilmesi, tek bir standart prosedüre göre daha uygulanabilir olabilir. Bu nedenle sağlık personeli-hasta-aile iletişimi önem arz eder.

SONUÇ

Bütün insanların, sadece hepsinin de insan olmasından dolayı bir takım ortak değerleri paylaştığı düşünülebilir. Ahlak bir iyi davranış meselesidir ve “iyi davranış” her yerde kabul görür, tıpkı bir mantık kuralı olarak “bütünün parçalarından büyük olmasının” her yerde kabul gördüğü gibi. Nisbeten soyut olan teori seviyesinde, kültürlerin ötesinde evrensel geçerliliği olan birtakım ortak değerler bulunması mümkün olabilir. Fakat pratiğe yönelik olarak kavramlara daha somut anlamlar yüklemeye başladığımızda bu ortak zemini de kaybetmeye başlarız. Her kültürün farklı bir bakış açısı, dünya görüşü, hayat tarzı ve değerleri bulunmaktadır. Herhangi bir felsefî teori bütün dünyayı açıklayabilir, fakat bu açıklama, sadece ve ancak teori sahipleriyle ortak bir bakış açısını paylaşanları bağlar, evrensel kabul edilebilirliği olan bir teori yoktur. Evrensel gerçeğin ne olduğuna dair bir evrensel mutabakat bulunmamaktadır. Bütün ahlak teorilerinin kendilerine has kültürel temayülleri vardır ve bazı etik prensipleri, teoriler arasında ortak bir zemini temsil ediyorlar gibi görünseler de yorumlama ve uygulama safhasında yine kültürel temayüllere konu olmaları kaçınılmazdır. “Yararlı olmak” bir prensip olarak bütün kültürler tarafından kabul edilebilir fakat bu kültürler “yarar” derken aynı şeyi kastetmiyorlarsa, ortak bir yarar tarifinde birleşmiyorlarsa, bunun fazla bir anlamı yoktur. Özerkliğe saygı konusunda da evrensel bir standardın olabi-

leceğini savunmak zordur, zira her yerde aynı “tek tip” bir “kendilik” (self) algısı bulunmamaktadır. Aynı zamanda kültürler aynı değerleri benimsiyor olsalar bile, bunları farklı şekillerde sıralayabilirler ve öncelikler bakımından birbirinden ayrılıyor olabilirler. Evrensel bir standart konusunda ısrarcı olmak, belirli bir kültürel yorumu dayatmak anlamına gelebilir. Ortadaki durum “felsefeye karşı kültürler” tablosundan çok, “bir kültüre karşı başka kültürler” manzarası arz etmektedir. Dolayısıyla “evrensel” ahlak teorileri ve prensipleri, uygulama söz konusu olduğu zaman pek o kadar da evrensel olmayabilirler.

Ahlakî çoğulculuğu ve kültürel çeşitliliği kabullenmek uygulanabilirlik açısından biyoetiğe yardımcı olabilir¹⁰. Teori, prensipler, kültürel kabuller ve değer sıralamaları konusunda bir mutabakat olmasa bile insanlar birtakım anlaşmalara varabilirler ve iş birliği için önceden varsayılmış bir küresel standart gerekli olmayabilir²⁵. Ahlak gibi, kültürle ilişkili konularda evrensel bir mutabakat söz konusu değildir ve her şeyden önce bu konuda bir mutabakata varılmalıdır. Fakat bunun uygulama seviyesinde bir uzlaşma sağlanamayacağı şeklinde anlaşılmaması gerekir. Farklı kültürlerin bulunduğu şartlarda toleranslı davranış ve sürekli müzakereler problemlerin aşılmasına katkıda bulunabilir ve ortada bir müzakere olabilmesi için her şeyden önce farklı tarafların varlığı kabul edilmiş olmalıdır.

Ortada “evrensel” bağlayıcılığı olan bir teorinin olmaması, neden çeşitli konulardaki tartışmaların bir türlü sonuca bağlanamadığını açıklamaktadır. Farklı sistemler farklı değerleri benimsiyor olabilir, benimsediği değerler arasında farklı sıralamalar yapıyor olabilir. Bütün temel kabullerinizi ortaya sermeden, konuların farklı şekilde yorumlanmasının arkasında yatan tercihlerinizi açıkça ifade etmeden, ortak görünen kavramlar üzerinden tartışmaya girdiğinizde çıkmaz bir yola girmiş olursunuz. “Dile getirilmemiş öncüller” tartışmaları daha başlangıç anında sonuçsuzluğa mahkûm etmektedir. Mesela, “seçim hakkı yaşam hakkına göre önceliklidir” veya “yaşam hakkı seçim hakkına göre önceliklidir” öncüllerinden hangisini seçtiğinizi, tartışmaya başlarken ifade etmiş

olmalısınız. Bu seçimi yapmadan embriyoların hayatı hakkında bir neticeye varamazsınız. İlk adımda yapılması gereken bu seçim de taraflardan yalnızca biri için bağlayıcılık arz etmektedir. Burada söz konusu olan problemi göz ardı ederek yapılacak tartışmaların, havanda su dövmekten bir farkı bulunmamaktadır. Çok-kültürlü şartlarda ortak uygulama yolları bulunmasındaki zorluk, uygulanabilir netlikteki etik yargıların tabiatları icabı, değerlere/ kültüre/ inanca bağımlı olmalarından kaynaklanmaktadır. “Evrensel” bir teorik zeminin varlığı yönündeki “batıl inanç” çözüm yollarını tıkamaktadır. İnancından, kültüründen bağımsız şekilde, herkesin ortak olarak kabul edebileceği düşünülen teoriler, ya uygulanamayacak kadar soyuttur veya kültürel bir renk taşıyor halde karşımıza çıkmaktadır. Belirli bir kültüre has kavramların, evrensel kabul edilerek standart uygulamalar belirlenmesi ise kültür dayatması anlamı taşıyabilir. Ortak bir zemin arayışında teoriden çok pratiğe odaklanması, problemin çıkış noktası olabilir. Öldürmemek veya çalmamak gerekliliği üzerinde birleşebiliyorsanız, bunun teorik gerekçelendirmesi konusunda da ortak bir fikrinizin olması şart olmayabilir.

Türkiye söz konusu edildiğinde, biri “akademik” etik yaklaşımı, diğeri “pratik” etik yaklaşımı şeklinde iki farklı uygulamanın -etik kurul “zorlaması” olan konular haricinde- neredeyse birbirinden bağımsız şekilde sürüp gittiği göze çarpmaktadır. Etik konusundaki “bilimsel” yaklaşımlar, çoğu zaman okul sıralarında kalmakta, sahaya çıkanlar usta-çırak eğitimi sırasında kıdemlilerinden edindikleri yaklaşımları devam ettirmektedir. Teori ve pratik arasındaki bu mesafe gerçekten tamamen insanların sahaya çıkınca “etiği unutmasından” mı kaynaklanmaktadır, yoksa teorik yaklaşımların uygulanabilirliği sorgulanmalı mıdır, şeklinde bir soru önümüzde duran önemli bir meseleyi işaret etmektedir.

Çıkar çatışması

Bu çalışmanın yazarı, dergi editörler kurulu üyesi olduğu için makalenin değerlendirme süreci dışında tutulmuştur.

KAYNAKLAR

- Hedgecoe AM. Critical bioethics: beyond the social science critique of applied ethics. *Bioethics* 2004;18(2):120-43. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2004.00385.x>
- Tangwa GB. Bioethics, biotechnology and culture: a voice from the margins. *Dev World Bioeth* 2004;4(2):125-38. <https://doi.org/10.1111/j.1471-8731.2004.00088.x>
- Proctor JD. Resolving multiple visions of nature, science, and religion. *Zygon* 2004;39(3):637-57. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2004.t01-1-00606.x>
- Bruno L. From the world of science to the world of research? *Science* 1998;280(5361):208-9. <https://doi.org/10.1126/science.280.5361.208>
- Morris DB. How to speak postmodern. Medicine, illness, and cultural change. *Hastings Cent Rep* 2000;30(6):7-16. <https://doi.org/10.2307/3528447>
- Schmidt-Felzmann H. Pragmatic principles--methodological pragmatism in the principle-based approach to bioethics. *J Med Philos* 2003;28(5-6):581-96. <https://doi.org/10.1076/jmep.28.5.581.18817>
- Olweny C. The ethics and conduct of cross-cultural research in developing countries. *Psycho-Oncology* 1994;3(1):11-20. <https://doi.org/10.1002/pon.2960030104>
- Bowman K. What are the limits of bioethics in a culturally pluralistic society? *J Law Med Ethics* 2004;32(4):664-9. <https://doi.org/10.1111/j.1748-720X.2004.tb01971.x>
- Akabayashi A, Fetters MD, Elwyn TS. Family consent, communication, and advance directives for cancer disclosure: a Japanese case and discussion. *J Med Ethics* 1999;25(4):296-301. <https://doi.org/10.1136/jme.25.4.296>
- Marshall P, Koenig B. Accounting for culture in a globalized bioethics. *J Law Med Ethics* 2004;32(2):252-66. <https://doi.org/10.1111/j.1748-720X.2004.tb00472.x>
- Klitzman R. The importance of social, cultural, and economic contexts, and empirical research in examining "undue inducement". *Am J Bioeth* 2005;5(5):19-21. <https://doi.org/10.1080/15265160500245014>
- Fan R. Reconsidering surrogate decision making: Aristotelianism and Confucianism on ideal human relations. *Philos East West* 2002;52(3):346-72. <https://doi.org/10.1353/pew.2002.0013>
- Beauchamp TL. Does ethical theory have a future in bioethics? *J Law Med Ethics* 2004;32(2):209-17. <https://doi.org/10.1111/j.1748-720X.2004.tb00467.x>
- Crigger NJ, Holcomb L, Weiss J. Fundamentalism, multiculturalism and problems of conducting research with populations in developing nations. *Nurs Ethics* 2001;8(5):459-68. <https://doi.org/10.1177/096973300100800509>
- Doorenbos AZ, Briller SH, Chapleski EE. Weaving cultural context into an interdisciplinary end-of-life curriculum. *Educ Gerontol* 2003;29:405-16. <https://doi.org/10.1080/713844358>
- Twiss SB. On cross-cultural conflict and pediatric intervention. *J Relig Ethics* 2006;34(1):163-75. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9795.2006.00262.x>
- Georgas J, Mylonas K, Bafiti T, et al. Functional relationships in the nuclear and extended family: A 16-culture study. *Int J Psychol* 2001;36(5):289-300. <https://doi.org/10.1080/00207590143000045>
- Karakitapoğlu Aygün Z, İmamoğlu EO. Value domains of Turkish adults and university students. *J Soc Psychol* 2002;142(3):333-51. <https://doi.org/10.1080/00224540209603903>
- Phalet K, Hagendoorn L. Personal Adjustment to Acculturative Transitions: The Turkish Experience. *Int J Psychol* 1996;31(2):131-44. <https://doi.org/10.1080/002075996401142>
- Kozan K, Ergin, C. The influence of intra-cultural value differences on conflict management practices. *Int J Conflict Management* 1999;10(3):249-67. <https://doi.org/10.1108/eb022826>
- Doğan H, Değer M. Nursing care of elderly people at home and ethical implications: an experience from Istanbul. *Nurs Ethics* 2004;11(6):553-67. <https://doi.org/10.1191/0969733004ne738oa>
- McConatha JT, Hayta V, Rieser-Danner L, et al. Turkish and U.S. attitudes toward aging. *Educ Gerontol* 2004;30(3):169-83. <https://doi.org/10.1080/03601270490272106>
- Aksoy Ş, Tenik A. The 'four principles of bioethics' as found in 13th century Muslim scholar Mawlana's teachings. *BMC Med Ethics* 2002;3:4. <https://doi.org/10.1186/1472-6939-3-4>
- Sachedina A. End-of-life: the Islamic view. *Lancet* 2005;366:774-9. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(05\)67183-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(05)67183-8)
- Cherry MJ. Scientific excellence, professional virtue, and the profit motive: the market and health care reform. *J Med Philos* 2003;28(3):259-80. <https://doi.org/10.1076/jmep.28.3.259.14589>